

Obraz władzy w programach politycznych współczesnej niemieckiej skrajnej prawicy¹

Agata Kałabunowska

Instytut Zachodni w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-2793-7691

Abstract

One of the contemporary political powers characterised by an ambivalent attitude toward state authority are extreme organisations. Agata Kałabunowska undertakes this issue in the chapter *The vision of authority in political programmes of contemporary German extreme right organisations*, which aims at depicting the attitude of selected radical organisations toward a broadly defined authority. Based on qualitative content analysis of political programmes, declarations and performances of five German right-wing organisations the author tackles the question about their attitude towards the actual state authority, as well as about their desired model of executing power. Several elements of the far right' criticism towards authorities have been analysed, such as subservience to the foreign power of international organisations, faulty immigration policies, pressure within political parties or excessive bureaucratisation. The author points out that the multitude

Agata Kałabunowska, dr; absolwentka Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego; obecnie starszy analityk w Instytucie Zachodnim w Poznaniu; autorka tekstów naukowych poświęconych partiom i ruchom skrajnej prawicy między innymi *The problem of strangeness in political ideology and rhetoric of Alternative for Germany and German identitarian movement*, „Poliarchia” nr 1(8), 2017, s. 61-83; *On the role of anti-globalist and anti-European attitudes in extreme right ideology*, „Politeja” nr 16(63), 2019, s. 125-138; *Recent developments on the extreme right scene in Germany and the concept of waves of political extremism*, „Acta Politica Polonica” nr 47(1), 2019, s. 5-13; zainteresowania badawcze: ekstremizm polityczny, współczesna skrajna prawica, polityka migracyjna, problemy integracji i wielokulturowości.

a.kalabunowska@gmail.com

*Facta Ficta Journal
of Narrative, Theory & Media*

¹ Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego o numerze 2018/28/T/HS5/00335 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

of far right' arguments against current authorities is not equaled by quality or quantity of suggested political alternatives. The potential efficiency of suggested solutions is uncertain, which is accompanied by lack of exact vision on how to put them in practice, which makes these proposals unrealistic. What is more, due to the fact that the German extreme right does participate in the contested political game its message seems untrustworthy. The far right appears not capable – and definitely not willing – to fix the current system, allegedly depriving the nation from its real influence on the decision making process. This observation leads to the conclusion that the far right' ideal vision of exercising power would be based on negation or distortion of current solutions. Although it was not possible to outline how this ideal would look like in details, the author concludes that we can expect from the extreme right that its imagined political authority will be inconsistent with liberal democratic rules, albeit not necessarily authoritarian nor totalitarian.

Keywords: extreme right, Germany, authority, political vision, qualitative content analysis

Wprowadzenie

W czasach dużej popularności terminu „skrajna prawica” oraz towarzyszącemu jej braku powszechnie przyjętej naukowej definicji, badacz włączający się do dyskusji na ten temat zobligowany jest do sprecyzowania o czym dokładnie chce się wypowiadać. Może mieć bowiem na myśli „skrajną prawicę” (*extreme right*) rozumianą jako przeciwieństwo demokracji (Backes & Jesse 1996) lub też „radykałną prawicę” (*radical right*), uznawaną za nieco mniej restrykcyjną w walce z systemem demokratycznym (Minkenberg 1998). Może jednak także podążać tropem Casa Mudde’a i badać „populistyczną radykałną prawicę” jako stosunkowo młodą rodzinę partii politycznych (Mudde 2007). Wreszcie, co w ostatnim czasie dość częste, możliwym jest jego uczestnictwo w debacie bez opowiadania się po stronie żadnej ze szkół badawczych, licząc że odbiorca zrozumie jego intencje. Skrajna prawica jest bowiem nie tylko terminem naukowym, ale przede wszystkim pojęciem przynależącym do praktyki politycznej.

W obliczu usilnych starań o to, aby niemiecka demokracja „nigdy nie podzieliła losu poprzedniego systemu” totalitarnego (Backes 2006: 189), w debacie publicznej Republiki Federalnej Niemiec mamy do czynienia z o wiele większą precyzją terminologiczną. Funkcjonowanie niemieckiego systemu ochrony ustroju konstytucyjnego (*Verfassungsschutz*), sprawującego pieczę nad wolnościowym demokratycznym porządkiem ustrojowym, a także możliwość delegalizacji stowarzyszeń oraz partii politycznych, których cele i działalność skierowane są przeciwko temu porządkowi, to tylko kilka elementów specyficznej przestrzeni administracyjno-prawnej, w której pojęcia takie, jak „skrajność”, „ekstremizm” lub „radykalizm” odgrywają istotne znaczenie. Co więcej, przyznanie danemu ugrupowaniu statusu organizacji prawicowo-ekstremistycznej może pociągnąć za sobą konsekwencje praw-

ne¹. W przeciwieństwie do innych krajów europejskich, a przede wszystkim w wyraźnym kontraście do realiów polskich, politologów oraz obserwatorów życia politycznego w Niemczech cechuje głęboki namysł nad stosowaną terminologią i świadomość konsekwencji jej użycia.

Na potrzeby niniejszego artykułu przyjęto definicję skrajnej prawicy proponowaną przez niemieckiego politologa Hansa-Gerda Jaschkego. Uznano zatem, że pod pojęciem skrajnej prawicy² rozumie się ogół postaw, sposobów postępowania i działań, zorganizowanych lub nie, które zakładają istnienie rasowo lub etnicznie uwarunkowanej społecznej nierówności ludzi, domagają się etnicznej homogeniczności narodów, odrzucają zasadę równości wobec prawa oraz pluralizm wartości demokracji liberalnej (Jaschke 2001: 30). Definicja proponowana przez Jaschkego jest istotna dla przedstawionego tutaj badania z kilku powodów. Po pierwsze, ma ona znamiona definicji pozytywnej. Wykracza poza stwierdzenie tego, czym skrajna prawica nie jest (na przykład: antytezą demokracji), nawet jeśli określenie tego, czym jest, skutkuje powstaniem dość długiej definicji. Po drugie zaś, definicja ta nie wyklucza żadnych form działalności skrajnie prawicowej – nawet tych niezorganizowanych i nieustrukturyzowanych. Co więcej, uniezależnia od rozumienia skrajnej prawicy wyłącznie w świetle przepisów prawnych i pozwala objąć zarówno bardziej i mniej radykalne organizacje – wrogie demokracji w sposób bezpośredni, jak i te balansujące na granicy legalności. Po trzecie, wskazuje ona na rozbudowany zbiór cech ideologicznych tego prądu myślenia o polityce.

W świetle przyjętej definicji Jaschkego, autorka niniejszego artykułu ma na celu naświetlenie roli i funkcji szeroko pojętej kategorii władzy w programie ideowo-politycznym wybranych ugrupowań niemieckiej skrajnej prawicy. Mowa tutaj o niemieckim odłamie ruchu identytarystów (Identitäre Bewegung Deutschland, IBD), partii Die Rechte, partii Alternatywa dla Niemiec (Alternative für Deutschland, AfD), stowarzyszeniach i partiach

¹ Podstawą delegalizacji partii bądź zrzeszeń innego typu jest stwierdzenie „wrogości wobec konstytucji” (*Verfassungsfeindlichkeit*). Niezgodność działalności z konstytucją w przypadku zrzeszenia, które nie jest partią polityczną, stwierdza Minister Spraw Wewnętrznych RFN. Jeśli poddana procedurze organizacja działa na terenie tylko jednego landu o niezgodności z konstytucją decyduje minister odpowiedzialny za sprawy wewnętrzne tego landu. W wypadku partii politycznych moc prawną do delegalizacji posiada Federalny Trybunał Konstytucyjny, a do złożenia wniosku w tej sprawie upoważnione są: rząd federalny, Bundestag i Bundesrat. Decyzje zarówno MSW, jak i Trybunału podejmowane są w dużej mierze na podstawie informacji i przesłanek zgromadzonych przez *Verfassungsschutz*, to znaczy przez Federalny Urząd Ochrony Konstytucji oraz lokalne urzędy działające w poszczególnych landach.

² Ze względów wyłącznie stylistycznych, pomimo przyjęcia powyższej definicji, w tekście używam zamiennie terminów „skrajna”, „ekstremistyczna” bądź „radykalna prawica”.

należących do nurtu Pro Bewegung, a także Narodowodemokratycznej Partii Niemiec – Unii Ludowej (Nationaldemokratische Partei Deutschlands – Die Volksunion, NPD). Kluczem dla doboru przypadków była po pierwsze, aktualna działalność na terenie Niemiec – jednego z krajów europejskich, uważanych za miejsce ponownego odrodzenia się ekstremizmu prawicowego (Berning 2018: 16); po drugie zaś, istotne było posiadanie przez wybrane ugrupowania spisane go programu polityczno-ideowego, ogłaszanego publicznie na przykład na oficjalnej stronie internetowej lub też w innej formie dostępnej dla potencjalnych zwolenników. Materiałem pobocznym w niniejszym badaniu są różnego wystąpienia w przestrzeni publicznej – zarówno wywiady z przedstawicielami poszczególnych ugrupowań w niemieckiej prasie, treści propagowane w czasie manifestacji i demonstracji, jak i publikacje na oficjalnych stronach internetowych i portalach społecznościowych. Wśród materiałów źródłowych uwzględniono także treści pozawerbalne, czyli symbole i przekazy performansów i happeningów, które czasem odbywają się bez użycia słów.

Jakościowa analiza treści zgromadzonego materiału ma na celu próbę rozszyfrowania dość ambiwalentnego stosunku skrajnej prawicy do kwestii władzy. Ugrupowania radykalne z jednej strony stanowczo krytykują aktualną formę sprawowania władzy, przez co coraz częściej określa się je mianem populistycznych. Z drugiej zaś – ze względu na własne uczestnictwo w rywalizacji wyborczej – same dążą do jej sprawowania. W niniejszym artykule pochylono się nad tym, w jaki sposób wyobrażają sobie sprawowanie władzy w państwie. Rozważono także pytanie, czy możliwe jest, by ekstremizm skrajnie prawicowy miał w dzisiejszych czasach potencjał, żeby przekształcić się w autorytaryzm lub totalitaryzm, jako szczególny rodzaj ekstremizmu politycznego, który dotarł do poziomu władzy państwowej (Jaschke 2006: 34). W pierwszej części artykułu skupiono się na argumentach niemieckiej skrajnej prawicy krytycznych wobec aktualnej władzy. Następnie przedstawiono wizję idealnej formy władzy, którą można zarysować na podstawie analizowanych programów wybranych organizacji.

Diagnoza aktualnego stanu sprawowania władzy w państwie

Krytycyzm jest stałą cechą skrajnie prawicowego myślenia o polityce. Istnienie, a raczej ogromną intensyfikację tej cechy wśród przedstawicieli tego prądu politycznego można tłumaczyć pozostawianiem przez ugrupowania skrajnej prawicy niemal nieustannie w pozycji opozycyjnej. Co więcej, jak pisze Bożena Bankowicz, w roli „opozycji, którą charakteryzuje niewielki stopień strukturalnej integracji z demokratycznym systemem politycznym oraz brak

historycznego uprawomocnienia” (Bankowicz 2001: 187). Okazuje się jednak, że nawet przezwyciężając swoją marginalną pozycję, skrajna prawica nie przestaje być krytyczna. Stając się liczącą siłą polityczną, wkraczając w obszar politycznego *mainstreamu*, nie pozbywa się swojego kontestacyjnego i buntowniczego charakteru. Spośród analizowanych w niniejszym artykule ugrupowań, najlepszym tego przykładem jest partia AfD, której przedstawiciele od 2017 roku zasiadają w niemieckim Bundestagu.

W wypadku poddanych analizie organizacji skrajnych krytyczna argumentacja aktualnego stanu funkcjonowania Niemiec oscyluje wokół kilku punktów wspólnych. Przedmiotem ostrej krytyki jest przede wszystkim pewnego rodzaju **stan rozkładu**, w jakim znalazło się państwo – a także szerzej: kontynent europejski – w wyniku błędnych decyzji podjętych przez władze. Mowa o tym przede wszystkim w kontekście polityki unijnej, w której prominentni politycy niemieccy pełnili i pełnią istotne role. Polityka ta miałaby być świadomie wymierzona w osłabianie koncepcji państwa narodowego, między innymi poprzez przekazywanie praw suwerena na poziom organizacji międzynarodowych, w tym Unii Europejskiej. Wspomniano o tym w programie NPD w następujących słowach: „Partie traditionelle, die auf die Lösung des Nationalstaates abzielen, werden durch die EU – und Globalisierungspolitik die Auflösung des Nationalstaates betrieben, haben die freiheitlich-demokratische Grundordnung, auf die sie sich formal immer noch berufen, in ihrem Kernbestand längst beseitigt“ (NPD, de 2013: 42).

W podobnym tonie wypowiada się także Die Rechte, pisząc: „Odrzucamy bezgraniczne i niekontrolowane przez naród przekazywanie praw suwerennych [...] obcym obywatelom europejskim zwierzchnikom, co podważa naszą państwową odpowiedzialność [Die grenzenlose und nicht mehr von unserem Volk kontrollierte Übertragung von Souveränitätsrechten, insbesondere auch in der Außen – und Verteidigungspolitik, an eine bürgerferne europäische Hoheitsgewalt, die unsere staatliche Eigenverantwortung aufhebt, lehnen wir ab]” (Dierechte.net 2018: 2). Skrajna prawica wydaje się być przekonana o złej woli ugrupowań rządzących, o ich świadomym działaniu wbrew interesom niemieckiego narodu oraz przyczynianiu się do pogłębiania stanu kryzysu poprzez uczestniczenie w procesie cedowania praw na rzecz stron trzecich. Takie postrzeganie władzy wynika w głównej mierze z wyznawania przez skrajną prawicę odmiennych od niej wartości oraz alternatywnego definiowania interesu Niemiec.

Najbardziej aktualnym przykładem polityki unijnej o negatywnych konsekwencjach dla stanu państwa, a w której forsowaniu istotną rolę peł-

niły niemieckie partie rządzące, jest przede wszystkim **polityka migracyjna**. W przekazie ugrupowań skrajnej prawicy staje się ona egzemplifikacją świadomie przeprowadzanego procesu niszczenia obecnego porządku, prostą drogą do społecznej i politycznej katastrofy. Przedmiotem krytyki staje się tutaj w pierwszej kolejności polityka Angeli Merkel, ale również postawa niemieckiej socjaldemokracji, decydentów unijnych, a wreszcie samych Europejczyków, którzy bezwiednie poddali się aktualnemu przebiegowi wydarzeń. Przykładowo, niemieccy identytaryści w formie performansu „Ofiary Merkel. Symboliczny pogrzeb przed Reichstagiem” (*Merkels Tote – Beerdigung vor dem Reichstag*) wyrazili swoje przekonanie o indywidualnej winie kanclerz Merkel w spowodowaniu kryzysu migracyjnego, a w efekcie śmierci ofiar zintensyfikowanych w jego wyniku zamachów terrorystycznych. IBD stoi także na stanowisku, że „SPD jest współodpowiedzialna za Wielką Wymianę³: jest inicjatorem i poplecznikiem masowej imigracji, nadużyć azylowych i islamizacji [*Die SPD gehört zu den Verantwortlichen des Großen Austausches: Sie ist Initiator und Befürworter von Massenzuwanderung, Asylmissbrauch und Islamisierung*]” (IBD Redaktion 2015). Wreszcie, wypowiadając się w imieniu wszystkich Europejczyków, identytaryści stwierdzają, że:

Znajdujemy się obecnie w całej Europie w kryzysie, który doprowadza do tego, że w wyniku spadającej liczby urodzeń i jednoczesnym wzroście islamskiej imigracji oraz budowy społeczeństw paralelnych nasze narody stają się mniejszościami we własnych krajach i w przeciągu kilku dziesięcioleci mogą zupełnie zniknąć, o ile nie zostaną powzięte żadne kroki polityczne (Identitaere-bewegung.de)⁴.

Warto w tym miejscu odnotować, że kryzys migracyjny jest przez niemiecką skrajną prawicę postrzegany przede wszystkim w kategoriach kulturowych. Problemem wydaje się być dla niej nie tyle wielkość grupy imigrantów i azylantów z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, ile ich odmienność kulturowa. Największy nacisk na ten element dyskursu kładzie wspomniany już IBD, ale nie brak go także w programach innych analizowanych ugrupo-

³ Identytaryści, ale także inni reprezentanci Nowej Prawicy, posługują się tym pejoratywnym sformułowaniem na określenie stanu kryzysowego, w jakim w wyniku imigracji znalazły się RFN i inne kraje europejskie. „Wielka wymiana” oznacza tutaj powolny proces, w którego wyniku rdzenne społeczeństwo zostaje wypierane i kulturowo zmienione poprzez imigrację z regionów pozaeuropejskich.

⁴ Przekład własny za: „Wir befinden uns in ganz Europa in einer demographischen Krise, wonach unsere Völker durch sinkende Geburtenraten bei gleichzeitigem Wachstum islamischer Parallelgesellschaften und Masseneinwanderung zur Minderheit in den eigenen Ländern wird und in wenigen Jahrzehnten völlig verschwunden sein könnte, sofern keine politischen Gegenmaßnahmen eingeleitet werden“.

wań, ostrzegających przed „kulturowym zalewem” (*kulturelle Überfremdung*). W związku z tym aktywne uczestnictwo partii rządzących w budowaniu polityki otwartych drzwi uznawane jest przez ugrupowania skrajne poniekąd za zdradę kulturowej i etnicznej tożsamości narodu niemieckiego.

Powyższa argumentacja zwraca uwagę nie tylko na osłabienie państwa w wyniku błędnych decyzji władz, ale także na podtrzymywanie przekonania o trwaniu w stanie wielopłaszczyznowego kryzysu (między innymi demograficznego, kulturowego, tożsamościowego), zbliżaniu się ku upadkowi. Jak zauważa Hans Joachim Schwagerl, intensyfikowanie poczucia strachu bądź dyskomfortu z powodu trwania w kryzysie, jest nie tyle skutkiem ubocznym tak przeprowadzonego rozumowania, co bezpośrednim celem skrajnej prawicy (Schwagerl 1993: 44). W ten sposób uprawomocnia ono konieczność zmiany, podjęcia natychmiastowego działania, mobilizując potencjalnych zwolenników. Temu zabiegowi towarzyszą zazwyczaj próby przedstawienia własnego obozu politycznego jako jedynej siły zdolnej do podjęcia odpowiednich kroków – posiadającej wolę i umiejętności do wyciągnięcia wspólnoty narodowej z opresji.

W opinii niemieckich prawicowych radykałów, politycy znajdujący się obecnie przy władzy brną w błędne decyzje polityczne przede wszystkim ze względu na **dyktat wewnątrzpartyjny**. Już dawno zatracili oni poczucie obowiązku względem narodu, który powołał ich na istotne stanowiska. Przykładowo, AfD stwierdza dość arbitralnie, że „rodzimy suwerenem jest mała, ale potężna polityczna grupa przywódcza wewnątrz partii. To ona musi odpowiedzieć za nieprawidłowy rozwój w ostatnich dekadach [*Heimlicher Souverän ist eine kleine, machtvolle politische Führungsgruppe innerhalb der Parteien. Sie hat die Fehlentwicklungen der letzten Jahrzehnte zu verantworten*]” (Alternative für Deutschland 2016: 15). W innym miejscu partia odnotowuje także, że „posłowie w naszym parlamencie utracili swoją funkcję jako pełnomocników obywateli. Ich lojalność obowiązuje w pierwszej kolejności partii, do której należą [*Die Abgeordneten unserer Parlamente haben ihre Funktion als Mandatare der Bürger verloren. Ihre Loyalität gilt zuerst der politischen Partei, der sie angehören*]” (2016: 20). Lojalność wobec partii uniezwolnia politykom rzeczowe spojrzenie na obecne problemy społeczno-polityczne, przestają być oni ściśle związani z narodem (tak jak życzyłyby sobie tego skrajna prawica), stając się jedynie pionkiem w grze politycznej. Co więcej, przedkładanie dobra partii nad interesy wspólnoty narodowej, nie mieści się w skrajnie prawicowym rozumieniu moralności w polityce. Analizowane ugrupowania jednogłośnie opowiadają się zatem za „hamowaniem nadużyć władzy państwowej [dokonywanych – A.K.] przez grupy nacisku, które wciąż pragną przeforsować swoje partykularne interesy wbrew interesom większości narodu [*fordert eine wirksame Eindämmung des Mißbrauchs*”

staatlicher Gewalt durch Interessengruppen, die immer wieder erfolgreich ihre Einzelinteressen gegen die Belange der Mehrheit des Volkes durchgesetzt haben]" (Pro Deutschland 2010: par. 1.1.).

Nieprawidłowości w wypełnianiu funkcji politycznych biorą się nie tylko z błędnego rozeznania celów politycznych na poziomie indywidualnym. Skrajna prawica jest przekonana, że jest to także rezultat **negatywnych zmian w funkcjonowaniu systemu politycznego** w ogóle. Wyraz temu daje między innymi partia Die Rechte, stwierdzając, że: „od wielu lat można w Niemczech zauważyć negatywne tendencje w urzeczywistnianiu demokracji [*in Deutschland ist aber seit vielen Jahren eine negative Entwicklung in der Handhabung der Demokratie zu beobachten*]” (2018: 6). AfD, pisząc, że „z całą mocą opowiada się za tym, aby gruntownie odnowić nasz kraj w duchu wolności i demokracji oraz aby właśnie tym pryncypiom ponownie nadać [należnego im – A.K.] znaczenia [*Wir setzen uns mit ganzer Kraft dafür ein, unser Land im Geist von Freiheit und Demokratie grundlegend zu erneuern und eben diesen Prinzipien wieder Geltung zu verschaffen*]” (Alternative für Deutschland 2016: 11) także sugeruje, że aktualny system Republiki Federalnej nie jest ani wolny, ani demokratyczny.

Ugrupowania skrajnej prawicy podnoszą przeciwko niemu kilka istotnych argumentów. Po pierwsze, aktualny system jest w ich mniemaniu **zbyt zbiurokratyzowany i sformalizowany**. Procedury demokratyczne oraz sposób wyboru parlamentarzystów i rządzących zanedbują oddalają poszczególnych członków narodu od realnego wpływu na sprawowanie władzy. W efekcie, jak zauważa partia Die Rechte, „uchwalane są postanowienia i ustawy, które nie odpowiadają interesom wyborców lub które stoją w zupełnej sprzeczności z [wołą – A.K.] większości [*immer wieder werden politische Beschlüsse erlassen oder Gesetze verabschiedet, die nicht dem Wählerinteresse entsprechen oder gar gegen politische Mehrheiten stehen*]” (Dierechte.net/ 2018: 6). W oczach niemieckich radykałów władza uprawia politykę dla samego jej uprawiania, a wikłając się w skomplikowane procedury traci z oczu swoje faktyczne polityczne powołanie. Po drugie, w wyniku wspomnianego już nadmiernego rozrostu prerogatyw dominujących partii politycznych, zyskały one zbyt duży wpływ na **przekaz medialny**. Niemiecka skrajna prawica jest przekonana, że zarówno radio, telewizja, jak i prasa są zdominowane przez największe partie niemieckie, nie pozostawiając przestrzeni dla alternatywnego przekazu, a tym samym ograniczając wolność słowa. Komentuje to w swoim programie politycznym między innymi NPD, pisząc: „muszą zostać stworzone warunki [istnienia – A.K.] różnorodności opinii [...]. Publiczne radio musi zobowiązać się do neutralności politycznej, aby przestać być rzecznikiem panujących sił politycznych [*Die Voraussetzungen für Meinungsvielfalt müssen hergestellt werden [...] .Der öffentlich-rechtliche Rundfunk*”

muß zu parteipolitischer Neutralität verpfl ichtet werden, um nicht Sprachrohr der herrschenden politischen Kräfte zu sein” (2013: 41). Abstrahując od rzekomego poparcia mediów dla partii dominujących, zdaniem prawicowych radykałów w przekazie medialnym generalnie dominuje sprzeczna z ich przekonaniami agitacja. Identytaryści określają ją mianem „lewicowo-liberalnej hegemonii [*eine linksliberale Hegemonie*]” (Identitaere-bewegung.de 2019), dalekiej od patriotyzmu, wartości narodowych i tradycji. Jej najlepszym przykładem miało być przede wszystkim propagowanie przyjmowania uchodźców w czasie kryzysu migracyjnego, w myśl zasad tolerancji i otwartości, a bez zastanowienia nad dalekosiężnymi konsekwencjami dla narodu niemieckiego. Po trzecie, organizacje radykalne utyskują także na ich zdaniem **nadmiernie opresyjne działania systemu ochrony demokracji**. Koncentrując się na kontroli tej części sceny politycznej, którą te ugrupowania reprezentują, system nie spełnia swojego zadania ochrony wartości i zasad demokratycznych. Wręcz przeciwnie – ogranicza swobodę przekonań politycznych i „w gruncie rzeczy służy zniesławianiu niepożądanego politycznej konkurencji [*im wesentlichen der Diffamierung unerwünschter politischer Konkurrenz dienen*]” (NPD 2013: 46). Chętnie na ten temat wypowiadają się przede wszystkim niemieccy identytaryści, którzy zostali poddani obserwacji przez *Verfassungsschutz* najpierw na poziomie kilku landów, a następnie na poziomie ogólnokrajowym, co potencjalnie może doprowadzić do delegalizacji tego ugrupowania. IBD komentuje ten stan rzeczy między innymi w następującej wypowiedzi:

Fakt, że opowiadanie się za zachowaniem tożsamości etnokulturowej klasyfikowany jest obecnie przez polityków jako wrogi konstytucji wskazuje na wątpliwy stan rzeczy, w którym nasi polityczni i społeczni decydenci nie uważają za konieczne tego, by rozwijać pełen świadomości stosunek do własnej tożsamości (Identitaere-bewegung.de 2019)⁵.

Na zakończenie tej części analizy warto zwrócić uwagę na środki retoryczne, które niemiecka skrajna prawica stosuje w swoim przekazie politycznym i ideologicznym. Trudno nie zauważyć zwłaszcza hiperbolicznego przedstawiania zarówno istniejących problemów (ujmowanych w kategoriach upadku, kryzysu, rozkładu bądź zagłady), jak i niekompetencji władzy i nieskuteczności systemu. Niektóre fragmenty analizowanego materiału sugerowały wręcz, że nie mamy aktualnie do czynienia w Niemczech z demo-

⁵ Przekład własny za: „Dass das Einstehen für die Bewahrung der ethnokulturellen Identität heute jedoch von den etablierten Politikern als verfassungsfeindlich eingestuft wird, zeigt einen bedenklichen Zustand, wonach es unsere politischen und gesellschaftlichen Entscheidungsträger für nicht notwendig erachten, eine selbstbewusste Haltung zur eigenen Identität zu entwickeln“.

kracją, ale raczej parodią systemu, pozostającego w rękach niedoświadczonych i zdradzieckich polityków. Towarzyszy temu także pewnego rodzaju manichejski sposób rozumowania i przedstawiania otaczającej rzeczywistości. Rządzący przedstawiani są w jednoznacznie negatywnym świetle, podczas gdy własny obóz polityczny reprezentowany jest jako aktor pozytywny, zdolny i chętny do działania, oferujący możliwość wyciągnięcia społeczeństwa z największych kłopotów.

Propozycje „uzdrowienia”?

Przeprowadzona jakościowa analiza wybranych programów ugrupowań skrajnych doprowadza do jednoznacznego stwierdzenia, że ilość zarzutów wysuwanych pod adresem władzy jest nieproporcjonalna do ilości i jakości propozycji jej uzdrowienia bądź odnowienia. Po wnikliwej lekturze programów i publikacji pięciu ugrupowań czytelnik może odnieść wrażenie, że szanse na naprawienie systemu sprawowania władzy są niewielkie lub też, że praca nad jego ulepszeniem będzie długim i żmudnym procesem. Wrażenie to zostaje zintensyfikowane za sprawą wspomnianych wyżej zabiegów retorycznych i stylistycznych. Niemniej jednak w analizowanych programach ideowych i politycznych zauważyć można pewną powtarzalność proponowanych (nielicznych) rozwiązań, które przedstawione zostaną w tej części artykułu.

Głównym postulatem, dającym wątpliwość nadzieję na poprawę sytuacji w kraju, jest przede wszystkim postulat wprowadzenia **demokracji bezpośredniej** lub też rozszerzenia jej aktualnego instrumentarium. Część analizowanych ugrupowań, między innymi Pro Bewegung, postuluje zwiększenie możliwości współdecydowania na wszystkich poziomach sprawowania władzy (federacja, landy i gminy), we wszystkich kwestiach. Inne zaś, jak na przykład NPD, pragną poddania pod głosowanie tylko spraw najbardziej istotnych dla narodu niemieckiego. Wzorcem dla ugrupowań radykalnych staje się przede wszystkim model szwajcarski, na który bezpośrednio w swoim programie powołuje się AfD. Poparcie dla tego modelu partia argumentuje między innymi jego skutecznością, sięgając przy tym po dość sugestywne zabiegi retoryczne. Motywując do opowiedzenia się za nim, dodaje na przykład, że „niemiecki naród jest na tyle odważny, co szwajcarski, aby móc bezpośrednio decydować na każdy temat bez żadnych ograniczeń [*das deutsche Volk ist ebenso mündig wie das der Schweizer*]” (Alternative für Deutschland 2016: 16). Christoph Busch zauważa, że skrajna prawica lobbuje zazwyczaj za intensyfikacją współdecydowania obywateli poprzez instrumenty demokracji bezpośredniej głównie na poziomie polityki lokalnej. Jednym z powodów są mniej restrykcyjne ograniczenia prawne i biurokratyczne przeprowa-

dzania takich referendów (Busch 2016: 92). Innym zaś wydaje się być ogólne większe zaangażowanie niemieckiej skrajnej prawicy na poziomie lokalnym i regionalnym, gdzie szanse sukcesu politycznego są relatywnie większe, aniżeli na poziomie ogólnokrajowym. Co więcej, niejednokrotnie wprowadziła już ona to polityczne życzenie w czyn, czego przykładem może być kampania partii Pro Kolonia przeciwko budowie meczetu w reprezentowanym przez nią mieście, połączona ze zbieraniem podpisów przeciwko projektowi wzniesienia budowli i manifestacjami na ulicach Kolonii (Häusler, Peters & Sager 2010: 10-12).

Zdaniem ugrupowań niemieckiej skrajnej prawicy na poprawę aktualnego systemu sprawowania władzy wpłynąć może także **zwiększenie praworządności** (niemieckie: *Rechtsstaatlichkeit*, od słowa *Rechtsstaat* – państwo prawa). W najbardziej skrajnych wypowiedziach niektóre organizacje posuwają się do stwierdzenia, że Niemcy aktualnie nie są państwem praworządnym. Zwraca na to uwagę zwłaszcza NPD – jedyne spośród analizowanych ugrupowań, które podważa legalność i legitymizację Ustawy Zasadniczej RFN (NPD 2013: 14). Tym samym partia podaje w wątpliwość realizację przez RFN jednej z kluczowych wytycznych państwa prawnego, a zatem jego konstytucyjność. Inne organizacje opowiadając się za „odbudowaniem praworządności” (*Rechtsstaat stärken*), jak czyni to na przykład AfD, sugerują, że obecnie ona nie występuje lub że znajduje się w bardzo złym stanie. Oprócz umocnienia wpływu obywateli na decyzje polityczne, a także zwiększenia transparentności procesów podejmowania decyzji, skrajna prawica skupia się przede wszystkim na trójpodziale władz jako jednym z elementów praworządnego systemu demokratycznego. Poza identyrarystami, wszystkie analizowane ugrupowania podniosły w swoich programach tę właśnie kwestię, zwracając szczególną uwagę na konieczność zachowania niezależności ustawodawstwa i sądownictwa. AfD poświęca podziałowi władzy osobny podrozdział manifestu politycznego, bardzo konkretnie proponując, aby urzeczywistnić zasadę trójpodziału władzy poprzez to, że „każdy urzędnik, który wkracza do niemieckiego parlamentu winien – wedle zasad podziału władzy – złożyć swój urząd. [...] Kto chce być parlamentarzystą, powinien w przyszłości nie być dłużej częścią egzekutywy, i odwrotnie [*Jeder Beamte muss beim Eintritt in ein deutsches Parlament – dem Prinzip der Gewaltenteilung folgend – sein Beamtenverhältnis ruhen lassen [...]. Wer Parlamentarier ist, soll in Zukunft nicht mehr Teil der Exekutive sein dürfen und umgekehrt*]” (2016: 19-20). Do zasad praworządności należy także oczywiście zaliczyć suwerenność narodu. Realizację tej zasady w Niemczech ugrupowania radykalnej prawicy jednogłośnie podają w wątpliwość, na co wskazują liczne przykłady przedstawione w poprzedniej części tego artykułu.

Ostatnim postulatem związanym z formą sprawowania władzy w państwie jest podnoszone przez AfD, Die Rechte oraz NPD wprowadzenie

bezpośredniego wyboru na prezydenta. Podczas gdy NPD wspomina także o zwiększeniu prerogatyw prezydenta, pozostałe organizacje uzasadniają potrzebę wprowadzenia wyboru bezpośredniego tym, że zwiększyłoby to legitymizację prezydenta, a także transparentność i niezależność samego procesu wyborczego. Niektórzy badacze, jak na przykład Helmut Fröchling, uznają ten element programu politycznego skrajnej prawicy za wyraźnie nawiązujący do jej faszystowskiej bądź nazistowskiej przeszłości. Skrajna prawica ma dążyć do wzmocnienia aparatu państwowego, przywrócenia autorytetu władzy, restauracji naturalnego w jej odczuciu pierwszeństwa racji stanu ponad interesami partyjnymi czy grupowymi, co ułatwiać ma silna pozycja przywódcy. Fröchling stwierdza, że jeśli ugrupowania ekstremistyczne nie hołdują zasadzie wodzostwa (*Führerprinzip*) wprost, to propagują przynajmniej wzmocnienie roli prezydenta (Fröchling 1996: 96). Zważywszy na to, jak stosunkowo mało miejsca zajmuje ten postulat w analizowanych programach, można uznać takie nawiązanie za nieco przesadzone. Co więcej, nadmierne rozbudowanie prerogatyw prezydenta skutkowałoby zaburzeniem równowagi trójpodziału władzy, która zdaje się mieć dla skrajnej prawicy duże znaczenie. Postulat umocnienia głowy państwa wskazuje raczej na centralistyczne tendencje skrajnej prawicy oraz wiarę w naturalną hierarchię społeczną, aniżeli chęć odbudowy państwa rządzonego silną ręką, a tym bardziej wodzowskiego modelu przywództwa.

Podsumowując, skrajna prawica proponuje rezygnację z przekazywania suwerenności narodu na szczebel organizacji międzynarodowych, nie tłumacząc dokładnie, jak odzyskana w ten sposób suwerenność narodu miałyby być urzeczywistniana. Utyskuje na sposób funkcjonowania partii politycznych i ich nadmierną siłę sprawczą w aktualnym systemie politycznym, sama niejednokrotnie operując na poziomie partii. Faworyzuje metody demokracji bezpośredniej, nie tłumacząc jednocześnie, w jakiej mierze, jak często oraz w jakich sprawach zamierza z nich skorzystać będąc przy władzy i mając realny wpływ na jej urzeczywistnienie. W wyraźnym rozgraniczeniu trzech władz widzi sposób na przewyciężenie mankamentów systemu, nie wskazując jednoznacznie, jaką dokładnie korzyść z takiego rozdziału miałyby odnieść naród, uznawany za jedyne gremium powołane do sprawowania władzy w państwie. Jak można zauważyć, skrajna prawica nie podaje klarownej recepty na wskazane mankamenty aktualnego modelu sprawowania władzy.

Dyskusja wyników

Chęć propagowania i rozprzestrzeniania modelu demokracji bezpośredniej jest zazwyczaj przyjmowana pozytywnie i uznawana za pożądany element procesu wzmacniania społeczeństwa obywatelskiego. Paradoksalne w wypadku skrajnej prawicy jest jednak to, że usiłuje ona upowszechnić metody *stricte* demokratyczne, sama nie będąc raczej uznawaną za demokratyczną siłę polityczną⁶. Jak słusznie zauważa wspomniany już Busch, sam fakt posługiwania się przez danego aktora politycznego instrumentem demokratycznym nie oznacza, że pragnie on osiągnięcia pro-demokratycznych celów (Busch 2016: 94). Zastosowanie referendum powszechnego nie przyczyni się raczej do umocnienia demokracji, jeśli przedmiotem głosowania będą rozwiązania polityczne sprzeczne z zasadami demokratycznymi. Znakomitym tego przykładem, na który wskazuje autor, jest poddanie pod głosowanie powszechne w Szwajcarii kwestii budowy miejsc islamskiego kultu religijnego, które *de facto* ogranicza demokratyczną swobodę wolności sumienia i wyznania. W przypadku ugrupowań skrajnej prawicy warto zadać pytanie, na ile realnym jest, aby posiadając wystarczającą siłę polityczną, pozwalającą na decydowanie (lub raczej: decydowanie o tym, w jaki sposób będzie się decydować), faktycznie skłonna byłaby ona do forsowania w pełni demokratycznych rozwiązań problemów politycznych, społecznych czy ekonomicznych. Przy bliższym zapoznaniu się z programami ideowymi ugrupowań skrajnych, nie tylko niemieckich, stwierdzić należy, że prawdopodobieństwo takie jest niewielkie. Dominujące cechy ideologiczne skrajnej prawicy, takie jak etniczny i kulturowy nacjonalizm, antyindywidualizm, antypluralizm, antyliberalizm czy wrogość wobec obcych, wskazują raczej na chęć osiągnięcia celów niedemokratycznych, a z pewnością nie liberalno-demokratycznych. Armin Pfahl-Traugher stwierdza, że przyznawanie się do modelu demokratycznego przez skrajną prawicę odbywa się jedynie na poziomie retorycznym, odpowiada strategii i taktyce tej części sceny politycznej. W czasach, gdy demokracja jest powszechnym i najbardziej pożądanym systemem politycznym trudno o zdobycie nowych zwolenników w inny sposób, aniżeli poprzez przynajmniej pozorną akceptację jego zasad. Ponadto, jak zauważa autor, „tak długo jak skrajna prawica sama nie jest u władzy, pragnie wykorzystać instrumenty i procedury

⁶ W realiach niemieckich ma to miejsce nawet wtedy, kiedy dane ugrupowanie skrajnie prawicowe nie zostaje poddane obserwacji przez *Verfassungsschutz* bądź zdelegalizowane. Jak pisze Jaschke, „już samo dyskutowanie w mediach i w społeczności politologów – chętnie i często – kwestii, czy dana partia jest ekstremistyczna czy nie, przywiera do niej jak plama [Schon die in den Medien und in Teilen der Politikwissenschaft gerne und häufig diskutierte Frage, ob eine Partei extremistisch sei oder nicht, haftet ihr einen Makel an]” (2006: 18).

demokratyczne, aby skuteczniej likwidować ten ład polityczny [*Außerdem wollen Rechtsextremisten, so lange sie selbst noch nicht an der Macht sind, die Instrumente und Rechte in einer Demokratie nutzen, um eben diese politische Ordnung besser beseitigen zu können*]” (Pfahl-Traugher 2013: 56).

Innym aspektem postulatu wprowadzenia demokracji bezpośredniej przez ugrupowania radykalnej prawicy jest sposób jego uzasadniania, wskazujący na wspólnotę narodową jako jedyne gremium powołane do podejmowania wiążących decyzji. W połączeniu z krytyką sprawujących władzę, przedstawioną w pierwszej części niniejszego artykułu, należy zauważyć, że skrajna prawica może chcieć zwiększać stopień decyzyjności narodu ze względu na rzekomą nieudolność aktualnie powołanych do sprawowania władzy. Ugrupowania skrajne nie ukrywają swojej niechęci do polityków i parlamentarzystów. Zarzucają im niekompetencję, chciwość, złe intencje. Tym samym sugerują, że odpowiedzialność za losy państwa nie powinna leżeć w ich gestii, ale raczej w rękach samego narodu, który najlepiej wie, co dla niego dobre. Ostatecznie przecież, jak sugeruje ugrupowanie Die Rechte, „demokracja jest polityczną formą wolności, w której jedynie naród sprawuje władzę [*Demokratie ist die politische Form der Freiheit, in der das Volk die alleinige Macht innehat*]” (Dierechte.net 2018: 6).

Wspólnota narodowa nie potrzebuje zatem pośredników na drodze do podejmowania świadomych i właściwych decyzji. Tylko poprzez oddanie władzy bezpośrednio w ręce członków wspólnoty narodowej wypełnić można zasadę suwerenności narodu i osiągnąć upragnioną praworządność. Jednym z celów politycznych skrajnej prawicy, wyrażonym *implicite* w formie krytyki aktualnego systemu sprawowania władzy oraz żądania zwiększenia instrumentów demokracji bezpośredniej, okazuje się być chęć reorganizacja lub nawet likwidacja demokracji partyjnej oraz demokracji parlamentarnej. Chce osłabienia roli politycznej partii i parlamentów oraz zmniejszenia ich realnego wpływu na politykę (Pfahl-Traugher 2013: 75).

Podsumowanie

Umiejętność godzenia formalnego poparcia dla demokracji, jako systemu umożliwiającego reprezentację interesów większości i artykulację jej potrzeb, z antyliberalną doktryną polityczną jest uznawane za jedną z najbardziej istotnych innowacji wprowadzonych do strategii politycznej powojennej skrajnej prawicy (Betz & Johnson 2004: 312-313). Zaprezentowana w niniejszym artykule analiza wybranych przypadków ugrupowań niemieckich unaocznia, że „obecnie wrogowie demokracji chętnie występują w imię demokracji [*die Feinde der Demokratie heute auch gern im Namen der Demokratie auftreten*]” (Pfahl-Traugher 2013: 75). Strategiczna mieszanka niespójnych argumen-

tów utrudnia odpowiedź na pytanie o to, jaki system sprawowania władzy byłby dla skrajnej prawicy idealnym rozwiązaniem. O wiele łatwiejsze okazuje się być stwierdzenie, czego skrajna prawica zdecydowanie nie chce, aniżeli to, co proponuje jako polityczną alternatywę.

Z drugiej jednak strony, przeprowadzona analiza nie pozwala także na jednoznaczne stwierdzenie, że skrajna prawica nieuchronnie dąży do zmiany systemu sprawowania władzy w myśli autorytaryzmu bądź totalitaryzmu. Współczesny namysł nad ekstremizmem prawicowym odchodzi powoli od przekonania, że jedyną proponowaną przez ekstremistów alternatywą mogłoby być autorytaryzm. Jak słusznie wskazuje Tom Mannewitz: „demokracja konstytucyjna i autokracja nie są jedynymi możliwymi do pomyślenia formami reżimu politycznego [*die konstitutionelle Demokratie und die Autokratie sind nicht die beiden einzigen denkbaren Formen politischer Regime*]” (Mannewitz 2018: 37). Skrajna prawica, nie powołując się bezpośrednio na rozwiązania autorytarne, zdaje się być trudna do pogodzenia z rozwiązaniami demokracji liberalnej poprzez odrzucanie zwłaszcza jej wymiaru liberalnego. Rozpatrywanie jej zatem z punktu widzenia dychotomii tych dwóch systemów nie może dać pomyślnych rezultatów. W stosunku do współczesnej skrajnej prawicy, która wydaje się dobrze zdawać sprawę z tego, co wolno jej powiedzieć, a czego nie powinno się publicznie podważać, należy przyjąć bardziej zniuansowane podejście. Wybiera ona bowiem z aktualnego modelu sprawowania władzy tylko niektóre elementy, odrzucając z kolei szereg innych – niejednokrotnie podstawowych – zasad. W efekcie zdaje się dążyć do osiągnięcia czegoś, co można by nazwać nie-demokracją lub uszkodzoną demokracją (*defekte Demokratie*; Mannewitz 2018: 53), aczkolwiek w przeważającej większości przypadków nie autorytaryzmem.

Na zakończenie warto także podkreślić, że uznanie skrajnie prawicowych taktyk i zabiegów retorycznych jedynie za wyraz manipulacji lub populistycznej agitacji zamyka drogę do faktycznego rozprawienia się z problemem i zauważenia, jak niebezpieczna jest ideologiczna mieszanka reprezentowana przez tę część sceny politycznej. Pod krzykliwą agitacją i niejednokrotnie zawiłą argumentacją ugrupowań radykalnych kryje się chęć odsunięcia od władzy „zawodowych polityków” (*Berufspolitiker*) w celu urzeczywistnienia pierwszeństwa homogenicznego i kulturowo rozumianego narodu. Z kolei pragnienie realizacji takiej wizji pociąga za sobą konieczność naginania bądź całkowitego odsuwania rozwiązań liberalnie demokratycznych, a także zerwania międzynarodowych więzi, w które „uwikłane” są obecnie wspólnoty narodowe. W wypadku osiągnięcia politycznej dominacji przez siły skrajnie prawicowe, niezależnie od obranej przez nią formy władzy, nowa rzeczywistość polityczna będzie zdecydowanie inna od tej, którą znamy.

Źródła cytowań

- ALTERNATIVE FÜR DEUTSCHLAND (2016), *Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland*, online: https://www.afd.de/wp-content/uploads/sites/111/2017/01/2016-06-27_afd-grundsatzprogramm_web-version.pdf, [dostęp: 11.03.2019].
- BACKES, UWE (2006), *Politische Extreme. Eine Wort – und Begriffsgeschichte von der Antike bis in die Gegenwart*, Getynga: Vandenhoeck & Ruprecht.
- BACKES, UWE, ECKHART JESSE (1989), *Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland*, Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung.
- BANKOWICZ, BOŻENA (2001), 'Skrajna prawica jako opozycja polityczna w demokracjach Europy Zachodniej', w: Krzysztof Łabędź, Magdalena Mikołajczyk (red.), *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, Kraków: Katedra Politologii Instytutu Nauk Społecznych Akademii Pedagogicznej im. KEN w Krakowie, ss. 187-194.
- BERNING, CARL C. (2018), 'Alternative für Deutschland (AfD) – Germany's New Radical Right-wing Populist Party', *ifo DICE Report*: 15 (4), ss. 16-19, online: <https://www.cesifo-group.de/DocDL/dice-report-2017-4-berning-december.pdf>, [dostęp: 13.03.2019].
- BETZ, HANS-GEORG, CAROL JOHNSON (2004): 'Against the current—stemming the tide: the nostalgic ideology of the contemporary radical populist right', *Journal of Political Ideologies*: 9, ss. 311–327.
- BUSCH, CHRISTOPH (2016), '»Überall dort, wo die Systemknechte versagen, sind wir zur Stelle«. Direktdemokratische Verfahren als rechtsextremistisches Instrument der Kommunalpolitik', w: Armin Pfahl-Traugher (red.), *Jahrbuch für Extremismus – und Terrorismusforschung 2015/2016 (I)*, Bruhl / Rheinland: Hochschule des Bundes für öffentliche Verwaltung, ss. 91-121.
- DIERECHTE.NET (2018), 'Programm der Partei Die Rechte', online: <https://die-rechte.net/programm/>, [dostęp: 11.03.2019].
- FRÖCHLING, HELMUT (1996), 'Die ideologischen Grundlagen des Rechtsextremismus. Grundstrukturen rechtsextremer Weltanschauung. Politischer Still, Strategien und Methoden rechtsextremer Propaganda', w: Jens Mecklenburg (red.), *Handbuch deutscher Rechtsextremismus*, Berlin: Elefanten Press.
- HÄUSLER, ALEXANDER, JÜRGEN PETERS, TOMAS SAGER (2010), *Rechtspopulismus in Gestalt einer Bürgerbewegung. Struktur und politische Methodik von PRO NRW und PRO Deutschland*, Düsseldorf: Jugendamt Essen für den Ak Ruhr – Arbeitskreis gegen rechtsextreme Tendenzen bei Jugendlichen & Landesarbeitsgemeinschaft der kommunalen Migran-

- tenvertretungen Nordrhein-Westfalen, online: https://landesintegrationsrat.nrw/wp-content/uploads/2014/10/Expertise_Rechtspopulismus-2010.pdf, [dostęp: 21.03.2019].
- IBD REDAKTION (2015), *Saarland führt Islamunterricht an Grundschulen ein*, online: <https://blog.identitaere-bewegung.de/saarland-fuehrt-islamunterricht-an-grundschulen-ein/>, [dostęp: 21.03.2019].
- IDENTITAERE-BEWEGUNG.DE [2019], *Merkels Tote – Beerdigung vor dem Reichstag*, online: <https://www.identitaere-bewegung.de/presse/merkels-tote-beerdigung-vor-dem-reichstag/>, [dostęp: 11.03.2019].
- IDENTITAERE-BEWEGUNG.DE (2019), *Sind eure Ziele nicht rassistisch/extremistisch?*, online: <https://www.identitaere-bewegung.de/category/faq/>, [dostęp: 21.03.2019]
- IDENTITAERE-BEWEGUNG.DE (2019), *Was bedeutet der Begriff „Reconquista“?*, online: <https://www.identitaere-bewegung.de/category/faq/>, [dostęp: 21.03.2019]
- JASCHKE, HANS-GERD (2001), *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit: Begriffe, Positionen, Praxisfelder*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- JASCHKE, HANS-GERD (2006), *Politischer Extremismus*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- MANNEWITZ, TOM (2018), 'Das normative Extremismuskonzept – Ein Vorschlag zur Rekonzeptualisierung und Messung', *Jahrbuch Extremismus und Demokratie*: 30, ss. 31-53.
- MINKENBERG, MICHAEL (1998), *Die neue radikale Rechte im Vergleich USA, Frankreich, Deutschland*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- MUDDE, CAS (2007), *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- NPD.DE (2013), 'Das Parteiprogramm. Arbeit. Familie, Vaterland', online: https://npd.de/Parteiprogramm_NPD.pdf, [dostęp: 11.03.2019].
- PFAHL-TRAUGHBER, ARMIN (2013), 'Das identitäre Demokratieverständnis im Rechtsextremismus. Ideengeschichtliche Hintergründe und gegenwärtige Erscheinungsformen', w: Armin Pfahl-Traughber (red.), *Jahrbuch für Extremismus – und Terrorismusforschung 2013*, Bruhl / Rheinland: Hochschule des Bundes für öffentliche Verwaltung, ss. 56-76.
- PRO DEUTSCHLAND (2010), 'Programm der Bürgerbewegung pro Deutschland', online: <https://prosachsen.wordpress.com/programm/>, [dostęp: 11.03.2019].
- SCHWAGERL, HANS JOACHIM (1993), *Rechtsextremes Denken. Merkmale und Methoden*, Frankfurt am Main: Fischer.